

УДК 002.2(477/83-25)“1575/1650”

Іван ПАСЛАВСЬКИЙ

ЛЬВІВСЬКИЙ “АДЕЛЬФОТЕС” 1591 РОКУ У КОНТЕКСТІ ГУМАНІСТИЧНИХ СТУДІЙ В УКРАЇНІ В КІНЦІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Розкрито ренесансно-реформаційний зміст національно-культурних процесів в Україні в кінці XVI – першій половині XVII ст., з яким автор пов’язує розквіт гуманістичних студій, зокрема мовознавчих наук, що зумовило появу цілої низки граматик, лексиконів та підручників старослов’янської, української і грецької мов, серед них львівського “Адельфотеса” 1591 р.

Ключові слова: гуманістичні студії (studia humanitatis), сім вільних наук (artes liberales), граматики, лексикон, лексис.

У пропонованій розвідці ми поведемо мову не так про сам “Адельфотес”, 425-ліття якого власне відзначаємо, як про культурний контекст, в якому він з’явився на світ. І справді, наша новітня історико-філологічна наука, від Кирила Студинського до Василя Німчука і Ярослава Ісаєвича, досить ґрунтовно дослідила цю видатну пам’ятку староукраїнської лексикографії, розкривши її джерела, типографічні та палеографічні особливості, наукову вартість, а також вплив, який вона справила на розвиток української та всієї східнослов’янської мовознавчої думки¹. Що ж стосується духу епохи, яка породила феномен “Адельфотеса”, то він в дотеперішніх студіях зазвичай залишався поза увагою дослідників. Отож, спробуємо якоюсь мірою заповнити цю прогалину.

Почнімо з констатації того факту, що в духовному житті України останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. відбулися радикальні зрушення. Культурний поступ, який пережила Україна в цей період, мав переломне значення в історичній долі українського народу. Це був справді унікальний час в історії соціального, політичного і духовного розвитку українського суспільства. Він характеризувався небаченим досі розквітом культури, мистецтва, літератури, активізацією церковно-релігійного життя. Ось основні дати і віхи цього воістину духовного злету:

- 1574 р.: початок масового книгодрукування на українських землях;
- 1576/77 рр.: заснування Острозької академії;
- 1581 р.: вихід у світ першої друкованої Біблії церковнослов’янською мовою;

---

¹ *Студинський К.* “Адельфотес”, граматики, видана у Львові в р. 1591 / *К. Студинський // Записки НТШ.* – Львів, 1895. – Т. 7, кн. 3. – С. 1–42; *Німчук В. В.* Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. / *В. В. Німчук.* – Київ, 1985. – С. 44–68; *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / *Я. Ісаєвич.* – Львів, 2002. – С. 141–142.

- 1586 р.: реорганізація Львівського братства і створення при ньому школи вищого типу;
- 1596 р.: Берестейська церковна унія;
- 1615 р.: організація Київського братства і початок діяльності культурно-освітнього гуртка при Києво-Печерській лаврі;
- 1617 р.: реформа василіянських монастирів і покладення на них культурно-освітньої місії;
- 1632 р.: заснування Києво-Могилянського колегіуму й початок могилянської епохи.

Відзначаючи культурний прогрес України кінця XVI – першої половини XVII ст., Михайло Грушевський назвав цей період *першим українським національно-культурним відродженням*², а Дмитро Чижевський зарахував його до *блискучих, великих епох* в історії України³. Високу оцінку культурним процесам в Україні того часу дають і зарубіжні дослідники. Наприклад, відомий російський учений І. М. Голенищев-Кутузов писав: “Якщо пильніше глянути на розвиток Західної Русі в кінці XVI – на початку XVII ст., дивус справді революційний стрибок (після тривалої еволюції) в царині культури”⁴.

І тут виникає питання: яка типологія цього історичного явища? Інакше кажучи, яку природу мав цей культурний злет – залишався типово середньовічним чи, може, вже мав на собі духовну печать XVI ст.?

Наша історична наука значною мірою вже дала відповідь на це питання. Так, М. Грушевський, характеризуючи суть “першого національного відродження нашого”, писав, що воно “сильно, хоч і ненадовго заблигло блиском і політичної мислі, і національного усвідомлення, і розвоєм артистичної творчості, приготувавши ту цікаву своєрідну культуру, яка розвинулася особливо там, де на ґрунті народнім витворилися певні інтелігентські чи напівінтелігентські верстви, і, сполучивши у своїм обиході народні елементи життя з певними вимогами вищої культури, дали і в сфері артистичної творчості цікаві взірці сеї сполуки старої традиції з новими впливами”⁵. У подібному методологічному ключі оцінював досягнення суспільного й культурного прогресу кінця XVI – першої половини XVII ст. І. Франко. В одній зі своїх історико-літературних розвідок він наголошував: “Се й була доба, в котрій розпочався було здоровий розвій духовий і літературний на більш або менш ясно відчутній національній, южно-руській основі. В тіснім сполученні з Польщею, запозичаючись головню в неї культурним добром, але в значній часті черпаючи його й прямо з Західної Європи, розвиваються в тім часі южно-руські школи, міщанські просвітньо-релігійні організації (братства), друкарні, росте література, відповідна до потреб часу”⁶.

² Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці / М. Грушевський. – Київ; Львів, 1912. – С. 3.

³ Чижевський Д. Історія української літератури / Д. Чижевський. – Нью-Йорк, 1956. – С. 209.

⁴ Голенищев-Кутузов І. Н. Гуманізм у восточных славян (Украина и Белоруссия) / И. Н. Голенищев-Кутузов. – Москва, 1963. – С. 51–52.

⁵ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. – С. 3.

⁶ Франко І. Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар / І. Франко // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – Київ, 1981. – Т. 29. – С. 40; Аналогічну оцінку зазначеній епосі дав І. Франко в “Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.”. Див.: Франко І. Зібрання творів: у 50 т. / І. Франко. – Київ, 1984. – Т. 41. – С. 229.

Як бачимо, обидва наші вчені відзначають два суттєві аспекти культурного піднесення кінця XVI – першої половини XVII ст.: національну основу і зовнішні впливи. Суттєво те, що М. Грушевський називає ці впливи “новими”, а І. Франко кваліфікує їх такими, що відповідали “потребам часу”. Інакше кажучи, І. Франко та М. Грушевський ставлять українську культуру кінця XVI – першої половини XVII ст. у загальноєвропейський культурний контекст і пов’язують її з духовною квінтесенцією XVI ст. – Реформацією.

Висловлювання І. Франка та М. Грушевського про значний вплив Реформації на українське духовне життя кінця XVI – першої половини XVII ст. значною мірою виражали загальну думку на цю проблему української історіографії XIX – початку XX ст. Серед її чільних представників панувало переконання про значне поширення реформаційних течій в Україні та про їхній відчутний вплив на українську духовність доби першого культурно-національного відродження. Твердження про великі успіхи реформаційної пропаганди в Україні можна легко знайти в працях українських істориків, зокрема М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, О. Левицького, І. Малишевського, а також в дослідженнях з історії літератури М. Максимовича, П. Житецького та ін.⁷

На наш погляд, висновки українських учених про відчутні реформаційні впливи на українське духовне життя кінця XVI – першої половини XVII ст. є науково обґрунтованими. Реформація в Україні справді мала свій вияв. Та інакше, зрештою, і не могло бути. Україна, як складова європейської культурної спільноти, просто природно не могла уникнути тих суспільних процесів, які відбувалися тоді в Європі. І річ тут не в самих тільки впливах. Дмитро Чижевський, застосовуючи загальноєвропейську схему культурного розвитку до українського минулого, цілком справедливо писав, що “український культурний розвиток мусимо визнати складовим елементом загальноєвропейського, українську культуру – елементом європейської цілості; коли український культурний розвиток проходив ті самі стадії, що й європейський взагалі, то не тому, що на Україну приходили ззовні “впливи”, на Україні діють “чинники” і “фактори” чужого походження, а тому, що Україна, яко частина європейської культурної цілості, переживає ті самі внутрішні процеси, що й цілість, до якої вона належить”⁸.

Справді, в культурному житті України кінця XVI – першої половини XVII ст. відбуваються явища, які за своєю суттю і формальними ознаками типологічно близькі до реформаційних. Попри такий промовистий факт, як поява густої мережі різних протестантських сект і течій⁹, виразно простежуємо й типово реформаційні процеси: зростання ролі громад у церковному житті (братства) і виникнення інституту церковних проповідників, заострення інтересу до живої народно-розмовної мови (переклади Св. Письма) і поява дисидентської літератури з раціоналістич-

⁷ Див.: Паславський І. Реформація та її впливи на українське духовне життя в історіософії М. Грушевського / І. Паславський // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці з дня народження М. Грушевського. – Львів, 1994. – С. 162–164.

⁸ Чижевський Д. Культурно-історичні епохи / Д. Чижевський. – Авгсбург; Монреаль: Накл. Т-ва прихильників УВАН (Slavistica). – 1978. – № 78. – С. 5.

⁹ Реєстр численних протестантських громад: Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М. Грушевський. – Київ, 1992. – С. 64–67.

ною критикою церковних догматів, розквіт містицизму і посилення аскетичних настроїв у суспільстві¹⁰. Знаменно, що всі ці явища і факти відбувалися на тлі активного формування національної свідомості українського народу, яка на зламі XVI–XVII ст. піднялася на якісно новий рівень¹¹.

Але реформаційні впливи були не єдиним зовнішнім чинником, що активізував національно-культурні процеси в Україні в кінці XVI – першій половині XVII ст. Українська духовність того часу, хоч і дещо припізніло, але активно всотувала елементи й ідеї європейського Ренесансу. Наша історико-філософська наука останніх десятиліть минулого століття досить аргументовано розкрила ренесансно-гуманістичний характер діяльності міських братств, зокрема в царині налагодження масового книгодрукування, організації шкіл гімназального типу, стимулювання літературного процесу світського характеру. В середовищі братчиків усе глибше проникають ідеї економічного підприємництва, правової справедливості, політичної свободи і громадянського служіння. Завдяки діяльності братств серед української суспільності активніше утверджується культ діяльного громадського життя і спільного блага, культ писаного і мовленого слова, культ історичної пам'яті і служіння Вітчизні – весь той комплекс ідей і суспільних цінностей, який у сучасній науці дістав назву *громадянського гуманізму* і який сформувався в Європі в епоху Відродження¹².

Однією з визначальних ознак духовного життя Європи в добу Ренесансу і Реформації (XV–XVI ст.) були так звані *гуманістичні студії* (*studia humanitatis*), головним об'єктом яких уперше від часів античності стала людина. Гуманістичні студії – це гуманітарні науки, зокрема філологія, історія, моральна філософія (етика), а також математика, астрономія, музика, медицина, право. Серцевиною гуманістичних студій була наука про слово, яка включала три словесні дисципліни – граматику, риторичку й діалектику (тривіум). Ці навчальні предмети були головними в системі ренесансно-реформаційної освіти і разом з арифметикою, геометрією, музикою і астрономією (квадривіум) входили до складу так званих *семи вільних мистецтв* (*artes liberales*). Власне ці науки стали активно впроваджувати

¹⁰ Див.: Нічик В. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.) / В. М. Нічик, В. Д. Литвинов, Я. М. Стратій. – Київ, 1990. – С. 64–371; Кашуба М. В. Реформаційні ідеї в діяльності братств на Україні (XVI–XVII ст.) / М. В. Кашуба // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації: зб. наук. праць. – Київ, 1991. – С. 26–51.

¹¹ Див.: Крип'якевич І. П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII століття / І. П. Крип'якевич // Український історичний журнал. – 1966. – № 2. – С. 82–84; Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII століть / Я. Дашкевич // Сучасність. – 1992. – № 3. – С. 65–74; Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. / Ф. Сисин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Київ, 1992. – Вип. 1. – С. 49–79; Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI – do połowy XVII w. / T. Chynczewska-Hennel. – Warszawa, 1985.

¹² Див. головню: Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст. / І. В. Паславський. – Київ, 1984. – С. 106–124; Його ж: Утвердження ідей громадянського гуманізму на Україні // Паславський І. Гисихія і Раціо. Філософський світ української культури середніх віків і ранньомодерного часу / І. В. Паславський. – Львів, 2015. – С. 354–376; Історія філософії на Україні: в 3 т. – Київ, 1987. – Т. 1. – С. 182–265; Філософія Відродження на Україні. – Київ, 1990. – С. 65–154; Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII ст. / В. Литвинов. – Київ, 2000. – С. 327–405.

в навчально-освітню практику українських шкіл, які в той час почали виникати в Україні.

Першим науково-освітнім закладом, у якому почалися систематичні заняття з предметів тривіуму й квадривіуму, була відома школа (гімназіум, “тримовний ліцей”), створена при Острозькому науково-культурному центрі близько 1577 р.¹³ Її засновник князь Костянтин Острозький приділяв велику увагу вивченню семи вільних наук, бо вбачав у них джерело піднесення освіти й культури в суспільстві. “Закладане школ и наук вольных” посідало центральне місце в його планах обнови української церкви¹⁴. Заснована в 1585–1586 рр. Львівська братська школа також діяла за системою західноєвропейських гімназій, у яких вивчення семи вільних мистецтв було стрижнем усього науково-освітнього процесу¹⁵. В програмному документі цієї школи перед учнями ставили завдання вивчати граматику, “до болших наук приступуючи, ко диалектице и риторике”¹⁶. У королівському привілеї 1590 р. Львівську братську школу офіційно названо “школою для заняття вільними мистецтвами”¹⁷. Та головним навчальним закладом, у якому пишно розквітли artes liberales, була, звісно, Києво-Могилянська колегія, заснована 1632 р., що в короткому часі стала зразком для десятків навчальних закладів по всій Україні¹⁸.

Передові представники тогочасної української еліти, маючи перед собою багатий досвід сусідніх європейських народів, чітко усвідомлювали вагу і значення словесних наук для розвитку освіти й духовної культури взагалі. Це, зрештою, підтверджують автори та видавці львівського “Адельфотеса” 1591 р. У передмові до цього видання, зокрема, читаємо, що граMATика – це “ключ, отверзаяй ум разумѣти писанія, от нея же (...) трудолюбивїи достизают діялектики, риторики, мусики, арїтметики, геометрії й астрономїи, и семи же седми, яко же нѣким сосудом разсужденія, почерпаем источник философіи, разумивающе же и врачества, ко благоискуству превосходим всесовершенного богословія”¹⁹. Як бачимо, тут виразно окреслено шлях засвоєння наукових знань: від граматики, через сім вільних наук до предметів вищого порядку – філософії й теології.

Отже, граMATична наука, як “корінь” знання і освіти, як “ключ” до зрозуміння й осягнення всіх інших наук, стає головним об’єктом наукових зацікавлень українських учених кінця XVI – першої половини XVII ст. При цьому наші філологи

¹³ Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая половина XVI – первая половина XVII в.). / Е. Н. Дзюба. – Киев, 1987. – С. 56–67; Мицько І. З. Острозька слов’яно-греко-латинська академія (1576–1636) / І. Мицько. – Київ, 1990. – С. 25–26.

¹⁴ Див.: Лист К. Острозького до І. Потія від 21 червня 1593 р. // Русская Историческая Библиотека (далі – РИБ). – Санкт-Петербург, 1903. – Т. 19. – С. 587.

¹⁵ Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. / Я. Ісаєвич. – Київ, 1966. – С. 132–136.

¹⁶ *Diplomata statuaria a patriarchis orientalibus Confraternitati Stauropigianae Leopoldensis (1586–1592)*. Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского Братства. – Львов, 1895. – Т. 2. – С. 29.

¹⁷ Цит. за: Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – С. 132.

¹⁸ Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія / З. І. Хижняк. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Київ, 1981. – С. 56–67.

¹⁹ Цит. за: Студинський К. “Адельфотес”, граMATика, видана у Львові в р. 1591. – С. 5.

пішли власним шляхом: використовуючи досягнення тогочасної європейської граматичної науки, головно в царині латинської та старогрецької мов, вони спрямували свої зусилля на науково-теоретичне опрацювання церковнослов'янської мови як символу старокиївської культурно-національної традиції. Такі видатні вчені-філологи того часу, як Лаврентій Зизаній, Мелетій Смотрицький і Памво Беринда, прагнули науково-теоретичним опрацюванням церковнослов'янської мови поставити її в один ряд зі світовими мовами – латинською та грецькою – і засвідчити таким способом загальнолюдське значення східнослов'янської культурної традиції, її рівноправність з іншими визнаними культурними традиціями християнського світу – грековізантійською та латиноримською.

Головним завданням науково-теоретичної розробки церковнослов'янської мови Л. Зизаній, М. Смотрицький та інші вважали кодифікацію цієї мови, тобто повернення їй первісних, так би мовити, класичних норм. Цей принцип зближував їх із теорією і практикою вчених-філологів Відродження, які, як відомо, віддаючи перевагу класичній латинській мові над середньовічною, наполегливо виправляли “вulgарну” латину.

Першими в Україні спробували укласти граматику церковнослов'янської мови вчені “славного града Острога” на прохання “жителей столиці великаго князства литовского града Вильні”. Їхня “Кґраматыка Словенска языка”, яка ще значною мірою ґрунтувалася на середньовічних південнослов'янських граматичних традиціях, була видрукувана в цьому ж “граді Вільні” 1586 р.²⁰

Другою друкованою працею в історії української мовознавчої науки був “Адельфотес” 1591 р. – “одне з найвизначніших видань Львівського братства”, як його характеризував академік Я. Ісаєвич²¹. Його справжня назва “Грамматіка доброглаголивого єллинословенскаго языка”, а слово “адельфотес”, поміщене на титульній сторінці, по-грецьки означає “братство” і вказує на інституцію, що підручник уклала й видала. І справді, в підготовці до друку цього видання брали участь “спудеї” Львівської братської школи під керівництвом викладача, вченого грека-емігранта Арсенія Елассонського²².

Цей теоретичний підручник грецької мови написаний паралельно двома мовами: грецькою і “словенською”. “Грамматіка...” 1591 р. тривалий час була єдиним підручником грецької мови у східнослов'янських школах. Вона на практиці показала те, що теоретично доводили українські вчені того часу, – рівноцінність грецької і церковнослов'янської мов. Водночас її поява заохочувала до написання спеціальних граматик церковнослов'янської мови²³.

І така граматика незабаром з'явилася. Це була “Грамматіка словенска” Л. Зизанія, що вийшла друком 1596 р. у Вільні. Вона належить до найраніших оригінальних граматичних праць східних слов'ян. Її автор першим спробував осмислити будову церковнослов'янської мови на основі граматичної теорії свого часу, а також нормалізував правопис східнослов'янського письменства.

²⁰ Див.: Німчук В. В. Систематичний підручник церковнослов'янської мови “Грамматіка словенска” Л. Зизанія / В. В. Німчук. – Київ, 1980. – С. 8–9; *Його ж.* Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. – С. 68–89.

²¹ *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – С. 141.

²² *Студинський К.* “Адельфотес”, граматика, видана у Львові в р. 1591. – С. 3–4.

²³ Там само. – С. 34–42.

“Грамматіка словенска” Л. Зизанія довго була навчальним посібником церковнослов’янської мови в братських школах і помітно вплинула на дальший розвиток мовознавства в Україні. Її ідеї та положення згодом поглибив у своєму підручнику церковнослов’янської мови М. Смотрицький.

М. Смотрицький був глибоко обізнаний не тільки з українською граматичною теорією, а й із тогочасною європейською філологічною наукою, зокрема ґрунтовно опанував праці К. Ласкаріса, Ф. Меланхтона, Е. Альвара, М. Крузія²⁴. Досконало знаючи церковнослов’янські тексти, М. Смотрицький тривалий час викладав мову в школах Острога, Вільна, Києва. Свій підручник під назвою “Грамматіки славенскія правилное синтаґма...” (вийшов друком 1619 р. у м. Ев’є, що біля Вільна) він створив під час викладання в Київській братській школі (1616 – перша половина 1618 р.). Своєю граматикою М. Смотрицький заклав міцні основи не тільки української, а й усієї східнослов’янської лінгвістики. До середини XVIII ст. вона була єдиним підручником із граматики у школах України, Росії та Білорусі. Велику популярність мала праця М. Смотрицького в XVII–XVIII ст. у Болгарії, Хорватії, Македонії, Молдавії. Вона була відома й за межами ареалу функціонування церковнослов’янської мови: збереглося кілька перекладів її латинською мовою²⁵. У новітні часи граматична праця видатного українського філолога була важливим джерелом слов’янського національно-культурного відродження. На початку XIX ст. її творчо використав основоположник наукових славістичних студій Йозеф Добровський²⁶.

Значимо, що розвиток граматичної теорії наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. відбувся в тісному зв’язку з розробкою лінгвістичних проблем прикладного характеру, насамперед у галузі церковнослов’янської й тогочасної української лексикографії. Вже на початку 80-х рр. XVI ст. з’являється “Лексис з толкованієм словенских слов просто” – перший із відомих українських лексиконів. Реєстр цього лексичного словника становлять малозрозумілі чи невідомі для широкого загалу церковнослов’янські слова різного походження (слов’янського й неслов’янського), що вживалися в найуживаніших тоді конфесійних текстах. До реєстру ввійшли й українські слова. Хоча “Лексис з толкованієм словенских слов просто” – незавершена, багато в чому ще не досконала праця, він став знаменним явищем у староукраїнській лексикографії як перша спроба укладення церковнослов’янського словника. Маємо досить підстав уважати, що ним користувалися під час укладання своїх словників лексикографи наступного покоління – Л. Зизаній і П. Беринда. В цьому сенсі він відіграв свою позитивну роль у розвитку лексикографічної науки в Україні²⁷.

Л. Зизаній 1596 р. одночасно зі своєю “Грамматікою словенскою” видав у Вільні окремою брошурою “Лексис” – церковнослов’янсько-український словник, аби полегшити українській грамотній публіці читання й розуміння духовної

²⁴ Німчук В. В. М. Смотрицький – теоретик і дослідник церковнослов’янської мови / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1979. – № 6. – С. 21–22.

²⁵ Його ж. Грамматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства / В. В. Німчук. – Київ, 1979. – С. 90–110.

²⁶ Weingart M. Dobrovského Institutiones / M. Weingart. – Bratislava, 1926. – С. 1: Cirkevnéslovanske mlůvnice před Dobrovským. – S. 60–61.

²⁷ Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв’язках з російською та білоруською / В. В. Німчук. – Київ, 1980. – С. 55–69.

літератури, написаної церковнослов'янською мовою. Лексичний матеріал Л. Зизанія свідчить, що автор словника добре знав церковнослов'янську й українську мови, виявив обізнаність із класичними мовами. Перекладна частина “Лексису” наочно демонструвала великі літературні можливості староукраїнської мови, її словникове багатство. Л. Зизаній перший в українському мовознавстві розробив і застосував основні лексикографічні методи укладання словника²⁸.

Справу Л. Зизанія успішно продовжив П. Беринда, який 1627 р. видав у Києві свій славнозвісний “Лексикон славеноросський” – великий церковнослов'янсько-український словник. Вихід у світ цієї фундаментальної праці став подією не тільки в українській, а й в усій східнослов'янській лексикографії, оскільки автор у ній підсумовував усі попередні надбання й окреслював якісно новий, вищий етап розвитку. Книга П. Беринди була помітним явищем і в європейській лексикографії взагалі, адже протягом усього XVII ст. вона стала найбільшим зібранням словникового багатства однієї з найпоширеніших і найрозвиненіших мов своєї доби – церковнослов'янської, яка в певних галузях була знаряддям освіти й культури східнослов'янських, південнослов'янських і східнороманських народів²⁹.

Поява “Лексикону славеноросського” П. Беринди була не тільки новим кроком у розвитку філологічних досліджень в Україні, вона засвідчувала суттєве зрушення в суспільній свідомості у ставленні до національної, народнорозмовної мови.

Українські вчені того часу поступово переходять від нагромадження народнорозмовного лексичного матеріалу до створення на його основі систематизованого підручника “простої” мови. Їхні зусилля увінчалися появою 1643 р. “Граматыки словенской” Івана Ужєвича – першої науково опрацьованої граматики української мови³⁰. Її автор походив з української етнічної території (найвірогідніше, з галицько-волинського пограниччя) і був студентом Краківського (1637–1641), а згодом Паризького (1643–1645) університетів. Конфесійно І. Ужєвич був уніатом, на що виразно вказують такі факти. В українському матеріалі граматики трапляються висловлювання, які виключають його можливу належність як до православ'я, так і до римо-католицизму. Вислови на зразок: *пошел до костела, поехал до Риму по благословенство*, як і сам факт його теологічних (католицьких!) студій у Сорбонні, виразно свідчать, що І. Ужєвич не був православним³¹. Не був він і римо-католиком, бо інакше не вмістив би у своїй праці символу віри в східновізантійській редакції, без обов'язкового для латинника *filioque* (“і від Сина”)³². Як відомо, згідно з 1-м артикулом договірних статей, на основі яких було укладено унію з Римом, уніати в XVII ст. (аж до Замойського синоду 1720 р.) дотримувалися східновізантійської (нікейської) формули Символу віри³³. Тому-то І. Ужєвич, будучи уніатом, цілком логічно подав у своїй граматиці той текст “Вірую...”

²⁸ Там само. – С. 86–87.

²⁹ Там само. – С. 100.

³⁰ Див.: Горбач О. Рукописна “Граматыка словенская” Івана Ужєвича з 1643 й 1645 років / О. Горбач // Наукові Записки Українського Технічно-Господарського Інституту. – Мюнхен, 1967. – Т. 16(17). – С. 3–22; Кудрицький С. М. Іван Ужєвич – український граматист XVII ст. і його праця / С. М. Кудрицький // Мовознавство. – 1970. – № 1. – С. 35–48; Жовтобрюх М. А. “Граматыка словенская” Івана Ужєвича – пам'ятка староукраїнської літературної мови / М. А. Жовтобрюх // Слово і труд. До сімдесятиріччя академіка І. К. Білодіда. – Київ, 1976. – С. 167–179.

³¹ Горбач О. Рукописна “Граматыка словенская”... – С. 4.

³² Кудрицький С. М. Іван Ужєвич – український граматист XVII ст. і його праця. – С. 44.

³³ Див.: Віра батьків. Видання Української Греко-Католицької Церкви. – Львів, 1990. – Ч. 1. – С. 7.

який відповідав його власній вірі. Ідентифікація віровизнання І. Ужєвича як уніата має принципове значення, бо спростовує твердження деяких зарубіжних учених, що автор “Граматыки словенской” був поляком.

Написана по-латині 1643 р. (з 1645 р. відомий удосконалений варіант) “Граматыка словенская” І. Ужєвича подає нарис граматичної системи української книжної мови XVII ст. Ця граматична праця повністю відповідала теоретичному рівневі мовознавчої науки того часу. Автор був добре обізнаний із тогочасними українськими (зокрема, М. Смотрицького) й зарубіжними (зокрема, П. Статоріюса-Стоєнського) граматиками і граматичними теоріями, успадкованими від давньої Греції та Риму; він володів сучасною йому методикою опису звукового складу та граматичної будови мови і добре розумів специфіку тієї мови, якій присвячена його праця. Призначаючи свою книгу насамперед для західного читача, автор, природно, відштовхувався від латинської граматики, але водночас дбав про забезпечення в ній адекватного опису української книжної мови, яку, як можна зробити висновок з його теоретичних міркувань і практичних порад, знав досконало.

Водночас у творі І. Ужєвича помітний порівняльний аспект: іноді вчений показує морфологічні особливості польської, чеської, хорватської мов. Він часто підкреслено виділяє подібність слов’янської граматичної системи до латинської або її відмінності від неї. Принагідно І. Ужєвич для зіставлення залучає факти грецької й гебрійської мов. Усе це може свідчити про те, що свою книгу вчений пропонував передусім увазі освічених філологів. Імовірно, він прагнув на основі української мови створити науковий вступ до вивчення граматичних систем інших слов’янських мов³⁴. “Граматыка словенская” І. Ужєвича – не тільки показник рівня розвитку граматичної науки в Україні першої половини XVII ст., а й надзвичайно цінне і надійне джерело для вивчення фонетичної системи, палеографії, граматичної будови та лексичного складу тогочасної староукраїнської літературної мови. Її поява напередодні національно-визвольного зриву 1648–1654 рр. яскраво засвідчила, з одного боку, високий рівень філологічних студій в Україні, а з іншого – зростання національної самосвідомості українського народу.

Мовознавча діяльність Л. Зизанія, А. Елассонського, М. Смотрицького, П. Беринди, І. Ужєвича та інших, часто безіменних авторів, становить цілісний науково-філологічний напрям у духовній культурі України кінця XVI – першої половини XVII ст., який яскраво виразив її ренесансно-гуманістичну суть. У контексті цього духовного феномену і з’явився на світ львівський “Адельфотес” 1591 року.

Ivan Paslavskyy. Lviv “Adelfotes” of 1591 in context of Humanistic studies in Ukraine at the end of XVI – first half of XVII century

Renaissance -reformational contents of national and cultural processes in Ukraine at the end of XVI – first part of XVII centuries, flourishing of humanistic studies, especially linguistics sciences, which led to emergence of a great number of grammars books, lexicon and books of Old Slavonic, Ukrainian and Greek languages, Lviv “Adolfotes” among them, are depicted in the article.

Key words: Humanistic studies Liberal Arts (Artes liberales), grammar, lexicon, lexis.

³⁴ Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. – С. 155.